

A MAGYAR KISEBBSÉG- ÉS NEMZETPOLITIKA ALTERNATÍVÁI 1989–2009

SZARKA LÁSZLÓ

Az Antall-kormány hármasként prioritásra épülő külpolitikai stratégiája a rendszerváltás első évében egyértelművé tette, hogy a kelet-közép-európai változásokra és az új geopolitikai kihívásokra stratégiai szinten releváns választ tudott megfogalmazni. Jól be tudta határolni a posztszovjet térség kisállamainak külpolitikai mozgásterét. Felismerte a biztonság- és energetikapolitikában lezajlott és az egész világpolitika erőviszonyait alapvetően átrendező, drámai változásokat és azok lehetséges következményeit. Magyarország a romániai, majd a jugoszláviai menekülthullámok formájában a rendszerváltást követő években az elsők közt szembesült az egyre tömegesebb térségi és interkontinentális vándormozgalmakkal és megpróbált választ adni az ezekkel összefüggő migrációs politikai kihívásokra.

Az Európai Unió keleti bővítése Románia és Bulgária csatlakozásával, illetve Horvátország küszöbön álló tagságával Magyarország geopolitikai helye alapvető változásokon ment keresztül.

Az Unió jelenlegi intézményi, politikai állapota, társadalmi, szociális kohéziós ereje, jövője, fenntartható fejlődésének nagy kérdései ugyancsak stratégiai jelentőségű feladatokat jelölnek ki.

Hasonlóképpen azokban a nemzeti sorskérdésekben is, amelyek az elmúlt két évtizedben Magyarország és vele együtt a magukat származásuk, állampolgárságuk, anyanyelvük, kultúrájuk, identitásuk vagy pusztán érzelmi kötődéseik miatt a magyar nemzethez tartozó kisebbségi, diaszpóra közösségeket lehetőségeikben, boldogulásokban alapvetően meghatározták. Magyarország külkapcsolataiban éppúgy mérlegelni kellett az egyre nyomasztóbb demográfiai helyzetnek vagy a Kárpát-medencén belüli regionális gazdasági, szociális különbségeknek a kedvezőtlen hatásait, mint az etnikai előítéletesség különböző formáinak – például a magyar- és cigányellenességnek, az antiszemitizmusnak – a magyar nemzeti közösségek együvé tartozását veszélyeztető következményeit.

A magyar nemzetpolitika

Amennyiben a Magyarországgal szomszédos hét államban élő kisebbségi magyar népcsoportok 20. századi történetének alapkérdése abban jelölhető meg, mikor, miként, milyen felfogások, koncepciók, meghatározó gondolatok jegyében, milyen szervezeti formák közt s milyen sikerrel tudtak valódi közösséggé szerveződni, akkor ennek a közösségépítő folyamatnak a 21. század eleji helyzetéről a következőket rögzíthetjük. A magyar kisebbségek létrejöttét kiváltó történelmi kényszerhelyzet, Közép-Európa 1918–1920-ban kialakult és 1990–2008 között további 15 új országgal tovább bővült nemzetállami tagoltsága olyan adottság, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezzel együtt a nemzetállami kisebbségek *kényszerközösségként való önidentifikációja* fokozatosan háttérbe szorul.

Ma már a Magyarországon és a vele szomszédos államokban élő magyarok többsége történeti tényként fogadja el ezt a helyzetet. Ehhez a túléléshez, fejlődéshez nélkülözhetetlenül szükséges nyelvi, kulturális, politikai adaptáció, a két-nyelvűség, a többségi kultúrában való jártasság és a befogadó állammal szembeni lojalitás éppúgy hozzájárult, mint a radikális államjogi változtatások lehetőségét kizáró európai történelem. A józan önmérséklet vagy a magyar kisebbségpolitika Teleki Pál által alapelveként megfogalmazott, s ma is annak számító erőszakmentesség létjogosultságát elhibázott dolog lenne kiragadott nyugat-európai példákra hivatkozva megkérdőjelezni.

Régióink nemzetállamai 1989 előtt nem voltak képesek külön-megállapodásokkal, kétoldalú vagy regionális kisebbségi státútumokkal átlépni saját nemzeti árnyékukat, s így a trianoni határok földrajzi, katonai, állampolgársági, vámvalutahatárai óhatatlanul egyre inkább kultúrák, nyelvek, nemzetpolitikák és nemzetstratégiák határaivá váltak. S e tekintetben az Unió keleti bővítési folyamatnak hosszadalmas előkészítési szakaszában történtek meg az első rendszerű változások. A kisebbségi magyarok nyelvi, kulturális jogai és lehetőségei, de maga a magyar nyelv és kultúra, a magyar történelem és magyar magánvagygon, a magyar egyházak, kulturális és politikai szervezetek minden együttműködés, szellemi-lelki együvé tartozás, kapcsolattartás és érdek ellenére alapvetően az egymástól elágazó távolodás, a sokak által „szétfejlődésnek” nevezett jelenség felemás tendenciáit mutatták. Igaz ez még akkor is, ha mindez az életben maradás zálogát jelentette.

A magyar kisebbségpolitika a célok és célcsoportok szerint négy nagy szakpolitikai területre osztható: A hagyományos kormányzati **kisebbségpolitika** a magyarországi kisebbségekkel, s az 1993-ban elfogadott törvény alapján elismert 13 kisebbségi közösség önkormányzati modelljének, anyanemzeti kapcsolatainak a fejlesztésével, előrehaladott nyelvi asszimilációjuk lassításával, *történetileg kialakult kettős identitásuknak* a fenntartásával foglalkozik. Az **etnopolitika** (vagy ahogy leggyakrabban nevezik: **a határon túli magyar politika**)

elsődlegesen a magyar kisebbségi és diaszpóra közösségekkel való magyar-magyar kapcsolatrendszer folyamatos fejlesztését jelenti. Ennek a szakpolitikai területnek a célcsoportok nemzeti identitásának a fenntartása, politikai, jogi, gazdasági, kulturális helyzetüknek a javítása, az akadálytalan anyaországi kapcsolatok folyamatos bővítése és a külhoni magyarok jogi státusának a magyarországi magyarokéhoz való közelítése jelenti. A **nemzetpolitika** fogalma alatt a magyarországi magyarok és a külhoni magyar kisebbségi és diaszpóra közösségek által alkotott egyetemes magyar kulturális nemzeti közösség együvé tartozásának, magyarságtudatának, a *modern magyar nemzeti közösség* kereteinek a „karban tartását”, fejlesztését, működőképességének biztosítását értjük. Mindezek a szakpolitikai területek szorosan összefüggnek a magyar külpolitika kiemelten fontos szakterületével a **szomszédságpolitikával**. **Ennek fő céljait a hét szomszédos állammal bilaterális, regionális, uniós és nemzetközi politikai szinteken kialakult – differenciált, érdekvezérelt, jószomszédi viszonyra törekvő – külkapcsolati rendszer működtetésében jelölhetjük meg, amelynek egyik legérzékenyebb területe éppen a kisebbségek ügye**

A magyar nyelv, kultúra és a magyar nemzeti identitás mint közös értékeink hordozója közvetítője és újratereítője egymástól alig pár kilométerre eső régiókban hihetetlenül nagy távolságokba került a jogok és a lehetőségek tekintetében. Gondoljunk csak Győr és Pozsony, Miskolc és Kassa, Debrecen és Várad, Szeged és Szabadka magyar kultúrája, oktatásügye, könyvtár- és színházügye között 1989 előtt kialakult távolságokra. S nem feledkezhetünk meg az ezeknél is mélyebb törésvonalakat jelző, és az asszimilációs folyamatokat felgyorsító szociális távolságokról. A társadalmi mobilitás, a felemelkedés, a szociális esélyegyenlőség lehetősége a nyelvváltás vállalása nélkül egyre gyakrabban akad el. A szórványosodó, a nagyvárosok centrumaiból kiszoruló, s folyamatosan teret veszítő magyar kisebbségek beszűkülő lehetőségei szükségképpen erősítik fel az asszimilációs tendenciákat és az elvándorlást, mint logikus válaszlehetőségeket.

Miben lehet megfogalmazni a 21. század eleji kelet-közép-európai kis nemzetek fejlődésének célját, értelmét, s meddig bizonyul a nemzeti, nemzetiségi elv kontinensünk legfőbb államjogi rendezőelvének? Aligha tudhat bárki ezekre a kérdésekre biztos, egyértelmű választ adni. Mint ahogy nem dőlt el – mert ugyanígy nem eldönthető kérdésekre keresi a választ – az a szerteágazó polémia, amely a nemzet létrejöttének a materiális vagy éppen szellemi mozgatórugóit tartja meghatározónak. Ma már az empatikusabb filozófusok és történészek, szociológusok és antropológusok úgy látják, hogy – mint minden tartós emberi közösség működésében, úgy a nemzeti társadalmak esetében is – mindkét tényezőnek, az anyagi világ javainak és a szellemi értékeknek egymást kölcsönösen kiegészítő szerepe van. A magyar etnopolitika sem hagyhatta figyelmen kívül, hogy a magyar nemzeti közösséget szintén ez a két világ tartja együtt, illetve

okozott, s okoz ma is olyan repedéseket, amelyek az elkülönülés, az identitásváltás irányába mutatnak.

A magyar nemzetpolitika célközössége

Ha tehát a **magyar nemzeti jövőképnek** vagy a **kisebbségi magyarság helykijelölésének**, vagy az úgynevezett **nemzetstratégiai** (azaz például a népesedés-, migrációs, támogatás-, művelődés-, nyelv-, tudománypolitikai stb.) **alapelvek** kimondásának igényével fellépő **magyar nemzetpolitika** érvényes premisszákból kíván kiindulni, három alapvető dologról nem lehet elfeledkeznie.

A 21. századi magyar nemzetnek minimálisan három közösségi létformája van: a **nemzetállami politikai közösség**, amely a magyarországi magyarok és a nagy többségükben kettős identitású magyarországi nemzetiségek együttes csoportját jelenti. Emellett a **kisebbségi magyar közösségekhez** tartozók, amely a hét – Csehországgal együtt nyolc – Magyarországgal ma szomszédos országban élő népcsoportokat öleli fel. A **diaszpóra** nyugati, tengerentúli magyar mozaikvilága alkotja a mai összmagyar nemzeti közösség harmadik jelentős csoportját. Ebből a hátréből együtt elméletileg összerakható a nyelv, a kultúra, a történelem, az irodalom, a magyar tudományosság stb. alapuló **magyar kulturális nemzetközössége**. A három közösségi létforma egymáshoz való viszonyának rendezése, a magyar politikai és a magyar kulturális nemzeti közösséghez tartozó csoportok közti összhang, együttműködés biztosítása jelenti a nemzetpolitika egyik kardinális feladatát.

Arról sem szabad elfeledkezni, hogy ennek a nemzeti vagy nemzetközösségnek – lett légyen az 10, 13 vagy akár 15 milliós, kulturális vagy politikai, virtuális vagy valóságos – egyszerre vannak szellemi és materiális létdimenziói. Azaz nem marad fenn a nemzeti közösség, ha csak a nyelv, a kultúra, az irodalom tartja fenn, mint ahogy ennek az ellenkezője is igaz: a mi fogalmaink szerint nem nemzeti közösség az, amelynek nem képes megőrizni saját nyelvét, kultúráját, irodalmát, nemzeti identitását. A nyelvi, kulturális, történelmi identitásnak azonban kétségkívül ezer változata lehet: a határrégiók tömbterületein vagy a Székelyföldön élő magyar anyanyelv-domináns, erős magyar nemzeti identitással rendelkező kisebbségi magyaroktól a kétnyelvű, kettős identitású, nem magyar anyanyelvű, de magyar érzelmű személyektől egészen az anyanyelvüket már nem beszélő, Magyarországgal semmilyen kapcsolatban sem álló, de magyar származástudatukban a nemzethez kötődő harmad-negyedgenerációs amerikai magyarokig.

S végül nincs jól működő nemzetpolitika nemzeti konszenzus – vagyis a részérdekek egybehangolása nélkül. Ebbe bőven beleférnek a külön-megoldások, hiszen a három nemzeti létformát, a nyolc Kárpát-medencei ország belpolitikai, közjogi realitásait egységesen kezelni amúgy sem tartozik mindig minden tekintetben a lehetőségek birodalmába.

A kisebbségi jogvédelemtől a határokon átívelő nemzetegyesítésig

A 21. század eleji magyar nemzetpolitikában a kisebbségekkel kapcsolatosan öt irányadó ideát, uralkodó eszmét, meghatározó stratégiai koncepciót különböztethetünk meg, amelyek hol párhuzamosan, hol egymásra épülve, részben viszont egymást kizárva viaskodnak pártok és kormányok, frakciók és értelmiségi csoportok programjaiban. Irány- és mértékadóak, de közülük eddig egyik sem válhatott a századforduló egész magyar kisebbségpolitikájának, etno- és nemzetpolitikájának uralkodó eszméjévé. Mégpedig azért nem, mert a kisebbségi célközösség és a többségi közeg sokszínű, a közegellenállás sok összetevőjű, s ráadásul maguk a magyar kisebbségek is kezdettől fogva többféle politikai akarat mentén szerveződnek. Vegyük sorra röviden ezt az öt ideát.

A nemzetközi beavatkozással, jogérvényesítéssel párosuló, erős ellenőrző jogosítványokkal rendelkező nemzetközi kisebbségvédelem eszméje már 1989 előtt megfogalmazódott, a kisebbségi magyar iskolaharcok, majd a legkeményebb formában Koszovó és Macedónia esete kapcsán – igaz ambivalens módon – részben megerősítést is nyert. Az Európa Tanács, az EBESZ kisebbségi főbiztosának, a különböző fórumoknak, bizottságoknak a kezdeti kisebbségi jogi lendülete kifulladásra vagy legalábbis megtorpanni látszik, a bővítés után a belső szabályozások mentén láthatóan befagytak az engedménypolitika eredményei. A folyamatot azonban Magyarországnak és az etnopolitikai szempontból Magyarországhoz hasonlóan érintett, sőt többtérdekelte államoknak tovább kell vinnie. A kelet-közép-európai határok átalakulása, a regionalizmus felerősödése nyomán például új esélyt kaphat a kisebbségi autonómiaformák bevezetése. A migrációs politika európai szabályozása a másik, s nyilván a romakérdés kezelésének nemzetközi összehangolása a magyar szempontból ugyancsak fontos harmadik új dimenzió.

A minél teljesebb nemzeti autonómia ideája az 1990-es évek első felében vált mértékadóvá, részben a muravidéki gyakorlatban, részben pedig a KMKSZ, a történeti VMDK, RMDSZ és a három szlovákiai magyar elődpárt programjaiban. Az elmúlt években Horvátországban, Vajdaságban valóságos alternatívává vált. A többségi ellenállás azonban a másik három nagy lélekszámú kisebbségi magyar közösség esetében igen nagy. A kulturális autonómia korlátozott értékű elemeinek, illetve a regionalizáció nemzeti szempontból előnyös kísérőjelenségeinek gyakorlatba való átültetésén kívül a következő évtizedben aligha várható nagyobb eredmény. A többségi főbiák, a nemzetállami reflexek feloldódása nélkül igen kevés az esélye valamilyen gyors áttörésnek, főként, hogy a nemzetközi jogi háttérmozgások, EP- és ET- kezdeményezések is óvatosságra intenek.

Az RMDSZ, MKP, VMSZ kormányzati szerepvállalása nyomán fogalmazódott meg a többséggel való együttműködés, a konzociáció ideája. A valóságos nemzeti önkormányzatot eredményező autonómiaformákkal szemben tornyosuló

bel- és külpolitikai akadályok, mindenekelőtt a többségi aggodalmak, az értetlenség, ellenállás és ellenséges alapállás leszerelésére, a minimális tömeglélektani feltételek megteremtésére ezek a konzociációs kísérletek korlátozott mértékben bár, de hasznosnak bizonyultak. Gyakran túlságosan nagy árat kellett fizetni azért, hogy a többségi pártok demokratikusabb része hozzászokjon az együttes kormányzás lehetőségének gondolatához. Valódi stratégiai partnerek hiányában azonban minden kormányzati eredmény mögött a partnerek részéről jórészt csupán taktikai rögtönzések, felemás kompromisszumok fedezhetőek fel. S a részeredményeket ráadásul a hatalmi pozíciókban nehezen kivédhető erkölcsi kopás, a szavazóbázis elégedetlensége vagy éppen csak elfásulása még tovább relativizálta.

A 21. századot az integráció koraként elképzelő nemzetpolitikai törekvések a magyar-magyar politikai reintegráció eszméjét tüzték zászlajukra. Az első Orbán-kormány idején elfogadott, a megvalósíthatóság érdekében meglehetősen szűkre szabott kedvezménytörvény ennek az elképzelésnek inkább csak metaforikus kezdeteként értelmezhető. Első lépésben nem sikerült például a legfontosabb elemet, a „külhoni magyar státust” valamilyen formában, legalább Magyarország területén érvényesíthető módon jogilag körülírni, meghatározni. Márpedig az áttelepülés nélküli, külhoni magyar (korlátozott állampolgársági) státus ennek az ideának a kulcskérdése, s ezt a kedvezménytörvény tudatosan megkezdte. Részben azért, mert a kérdést kizárólag a magyar parlament által elfogadott törvénnyel, ráadásul egyszerre mind a hét szomszéd ország relációjában nem lehet megoldani, másrészt azért, mert az Orbán kormány parlamenti többsége a közösségi autonómiák eszméjével, nem pedig a tömeges áttelepüléssel kívánta párosítani a reintegrációs törekvéseket.

A kettős állampolgárságnak a – vízumkényszer riasztó perspektívája és gyakorlata által felerősödött – követelése a vajdasági és kárpátaljai fogyás, migráció kétségbeesett hangulatában egyfajta mindent megoldó csodaszerré fetiszálódott. Pedig valójában csak az eddig felsorolt ideák – kisebbségi jogvédelem, autonómia, integráció, reintegráció – zűrzavarára, a bővítés kritikus pillanatában elbizonytalanodott magyar kormányzati politika dilemmáira vetett árulkodó fényt. Áttörő kibontakozást, az asszimilációs tendenciák megállítását az új helyzetben ez a migrációs mellékhatásokkal is együtt járó alternatíva csak szerencsés kül- és szomszédspolitikai konstelláció és sikeres gazdaságpolitika esetén ígér.

A régió nagyhatalmi meghatározottságának doktrínáin szocializálódott pragmatikusokat, illetve az örök kiváráásra berendezkedőket viszont annak eszméje élteti, hogy a kisebbségi státust az európai unió kontinentális, de legalábbis kelet-közép-európai kiterjesztése veti majd végérvényesen a múlt kacatjai közé. A tetszetős vízióknak minden bizonnyal vannak reális elemei. A dunántúli, illetve burgenlandi, muravidéki és felvidéki magyarság akár már rövid távon is elkezdheti újratudatosítani, újratanulni a 20. század elején elveszített regionális, föld-

rajzi, nemzeti önmeghatározásának, s vele együtt nyelvi, kulturális identitásának munkahely- és iskolaválasztási alapműveleteit.

Csakhogy az Unió nemzetállami építőkövei közt az államnacionalizmusok lőrésai is minden bizonnyal jó ideig ott maradnak. S ebből adódóan a költségvetési és egyéb szabályozások legfeljebb csak az elvándorlással szemben lesznek kevésbé hatásosak, mint eddig.

A rendszerváltás óta eltelt két évtized irányadó nemzetpolitikai koncepcióinak a közös valóság tartalmáról, napjainkhoz és a közeljövőhöz mért relevanciájáról szólva további szempontokat is érdemes mérlegelni. Ma már jól látható például, hogy a négyéves kormányzati ciklusok szűkös időkeretei közt nem mindig tudott mit kezdeni a magyar etno- és nemzetpolitika a megfogalmazott politikai koncepciókkal. Csak azt tudta valóra váltani belőlük, amiről az érintett kisebbségi magyar pártok és szervezetek, az anyaország kormánya, a kezdetől fogva meglehetősen formális szerepkörbe kényszerült MÁÉRT – mint az összmagyar politikai akarat egyfajta legfőbb szentesítője – képesek voltak egységes álláspontot kialakítani és az abból adódó feladatokat ütemezetten megvalósítani.

Az Unióhoz csatlakozott, csatlakozásra váró és a kimaradó világ hármashatárán az egymásnak feszülő indulatok helyett a fentebb felsorolt koncepciókat összeillesztve, a megvalósítható, a közösséget megtartó elemek leleményes kombinációjára lehetne törekedni. Merthogy az mára kiderült, hogy nem lehet egyetlen megoldásra szűkíteni a nemzetpolitikai játszmákat, nem szabad személyi ambíciók, sérelmek, félelmek mentén kockáztatni a kis és nagy közösségek jövőjét akkor, ha higgadt elemzéssel képesek lehetünk felismerni és tiszteletben tartani a többiek részgazságait.

Magyarország és a kisebbségi magyarság viszonyát már régóta nem lehet a rész és egész kategóriáival leírni. A magyar nemzetállam és a lokális, regionális kulturális magyar közösségek egymást kiegészítő, értékelvű együvé tartozásáról van szó. A Kárpát-medence magyar szempontból tömb-, vegyes és szórvány régióinak a 20. századi államhatárokkal tagolt együtteséről, amely politikai értelemben szétválasztott, kulturális értelemben azonban szorosan együttműködő közösséget alkotott. A diaszpóra magyarság esetében az informatikai forradalom előtti évtizedekben jórészt virtuális kötődések jellemezték az együttműködést, mára a kapcsolatok szinte egyidejűekké váltak.

Az alapos, kritikus elemzésen, még alaposabb és részletesebb feladatmeghatározáson, jól megtervezett munkamegosztáson, a politikai és nem politikai szférák közötti hatáskörök újrafelosztásán alapuló nemzetpolitikai elképzeléseket eddig már többször is – pl. a Magyarok Világszövetsége, a FIDESZ, a Gyurcsány-kormány külügyminisztériumában – megfogalmazták. Ezekből a munkálatokból kiderült, valószínűtlenül nehéz közel száz évnyi távolság, különfejlődés után, ezernyi helyi sajátosság mellett akár csak az alapelvek szintjén is egységes irányelveket elfogadni a hét szomszédos országban élő kisebbségi magyarsággal kapcsolatos nemzetpolitikai teendőkről.

Hiszen a magyarországi népesedés-, támogatás- és migrációs politika, a magyar–magyar művelődés-, oktatás-, gazdaság- és médiapolitikai kapcsolatok külpolitikai, nemzetközi jogi megalapozása, logisztikai átgondolása, intézményi megújításának, reformterveinek rendszerbe foglalása, megvalósítási tervei és a hozzájuk rendelt pénzügyi fedezet nélkül nem sokat érnek az ilyen dokumentumok. Lehet-e egységes nemzetstratégiai anyagként megírni, kötetekbe sorolni, valóra váltani akárcsak azt a rengeteg tennivalót, amelyet a kisebbségi magyarokkal kapcsolatos nyelvpolitika, oktatáspolitikai szakértői az elmúlt években megfogalmaztak. S még ha sikerülne is, vajon honnan lenne-e rá itthoni, kinti politikai akarat, erő, pénz, hogy a többségi nemzetek ellenállását leküzdve meg is valósuljanak azok?

A kisebbség- vagy nemzetpolitikai, etno- vagy identitáspolitikai ügyeket az elmúlt húsz-huszonkét évben nemegyszer sikerült eredményesen európai fórumokon a megoldás reményében tárgyalások tárgyává tenni. Fontos a belső és a külső magyar világokkal való konszenzus kialakítása is, hiszen az asszimilációs, migrációs veszteségek nyomán könnyen felgyorsulhat a kulturális értékvesztés. A nyelvi, kulturális erózió megállításában a pártpolitikán túlmutató közmegegyezést igénylő stratégiai gondolkodás nélkül sem a szomszédok, sem a nemzetközi közösség részéről nem lehet megértésre, támogatásra számítani.

Mind a magyar kül- és nemzetpolitika műhelyeiben dolgozók, mind pedig a kisebbségi magyar közösségek politikai elitjei igénylik – képletesen szólva – a minél teljesebb közmegegyezés által delejezett iránytűt, amely a trianoni sarkvidékkel szemben tartósan Európa centruma felé jelölheti ki a nemzet külhoni és magyarországi tagjai számára a megújuló, modern, befogad és nyitott magyar nemzeti közösség felé vezető utakat. Ezek biztonságát, tisztaságát és járhatóságát nemzetközi garanciákkal éppúgy biztosítani szükséges, mint ahogy belső igényeinket, szükségleteinket és feladatainkat is folyamatosan számba kell vennünk.

Felhasznált irodalom

- Autonómia. Kihívás és/vagy megoldás. Autonomy. Challenge and/or Solution. Budapest, 1999.
- Bakk Miklós: A nemzet és a modernitás nyelve. Regio, 2002. 4. szám.
- Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2004.
- Bárdi Nándor: A szükség mint esély – Lehetséges-e a magyarságpolitikát szakágazatként elgondolni? Kommentár, 2006. 5–6. sz.
- Bindorffer Györgyi: A kettős identitás. Budapest, 2001.
- Bretter Zoltán: A közösség meghatározásának nehézségeiről. Regio, 2002. 4. szám.
- Bugár Béla: Olyan országban élek... Kalligram Kiadó, Pozsony, 2005.

- Csepeli György: Nemzet által homályosan. Századvég, Budapest, 1992.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: A nemzeti-etnikai identitás változatlanága és átalakulása. Kisebbségkutatás, 1999. 4. szám.
- Csergő, Zsuzsa – James M. Goldgeier: Nationalist Strategies and European Integration. In: Zoltán Kántor – Balázs Majtényi – Osamu Ieda – Balázs Vizi – Iván Halász (eds.): The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection. Hokkaido University, Slavic Research Center, Sapporo, 2004.
- Csergő, Zsuzsa – James M. Goldgeier: Virtual Nationalism in Comparative Context: How Unique Is the Hungarian Approach? In: Osamu Ieda (editor in chief) Balázs Majtényi – Zoltán Kántor – Balázs Vizi – Iván Halász – Stephen Deets (editorial board): Beyond Sovereignty: From Status Law to Transnational Citizenship? Sapporo, 2006.
- Csergő, Zsuzsa: National Strategies and the Uses of Dichotomy. Regio. Minorities, Politics, Society. 2003.
- Dobos Ferenc: Kisebbségi státus, jogvédelem, nemzetépítés. Magyarországi és kisebbségi magyar értékorientációk. Magyar Tudomány, 2005. 2. szám.
- Duray Miklós: Az elnyomott kisebbségből legyen társnemzet. In: Magyarok Csehszlovákiában/Szlovákiában 1918–1992. Pozsony, 1993.
- Duray Miklós: Önrendelkezési kísérleteink. Méry Ratio, Pozsony, 1999.
- Duray Miklós: Hazától a nemzetig. Budapest, 2004.
- Feischmidt Margit: A kettős állampolgárságról. Kisebbségkutatás, 2005. 1. szám.
- Gál, Kinga: Bilateral Treaties in Central and Eastern Europe: A New Framework of International Minority Protection? Flensburg, ECMI, Working Paper 4, 1999.
- Gál, Kinga (ed.): Minority Governance in Europe. LGI/ECMI Series on Ethnopolitics and Minority Issues. Open Society Institute, Budapest, 2002.
- Gereben Ferenc: Az anyanyelv az identitástudat szerkezetében. Regio, 1998. 2. szám.
- Gerencsér Balázs – Juhász Albin: A kisebbségi autonómia (működő modellek, magyar elképzelések). Budapest, 2001.
- Görömbei András: „Az elveszített hazák csikorognak.” Csoóri Sándor a kisebbségi magyarságért. Új Forrás, 2000. 3. szám.
- Győri Szabó Róbert: A parlamenti pártok és az alapszerződések. Magyar Kisebbség, 2000. 4.
- Gyurgyík László – Sebők László (szerk.): Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003.
- Halász, Iván: Dual Citizenship as an Instrument of the Hungarian Policy towards the Nation? Regio. Minorities, Politics, Society. 2005.
- Halász Iván: A kettős állampolgárság mint a magyar nemzetpolitika eszköze? Regio, 2004. 4.

- Halász Iván: A határon túli nemzettársakról való gondoskodás modelljei Kelet-Közép-Európában. In: Halász Iván – Majtényi Balázs – Szarka László (szerk.): Ami összeköt? Státustörvények közel s távol. Gondolat, Budapest, 2004. 42–75.
- Halász Iván – Majtényi Balázs: A Magyar Köztársaság alkotmányának „nemzeti felelősségi klauzulája” (Egy értelmezési kísérlet). In: Halász Iván – Majtényi Balázs – Szarka László (szerk.): Ami összeköt? Státustörvények közel s távol. Gondolat, Budapest, 2004. 93–104.
- Halász Iván – Majtényi Balázs: Magyarország és a szomszédos államok státustörvényei. In: Halász Iván – Majtényi Balázs – Szarka László (szerk.): Ami összeköt? Státustörvények közel s távol. Gondolat, Budapest, 2004. 105–122.
- Horkay Hörcher Ferenc: Nemzet és közösség: A közösségelvű politikai filozófia és a nacionalizmus. Századvég, 2000 tavasz. 16.
- Hunyadi György: A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre. Új Pedagógia Szemle, 1997. 10.
- Kovács Péter: Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- Kántor, Zoltán: Reinstitutionalizing the Nation – Status Law and Dual Citizenship, Regio. Minorities, Politics, Society. 2005.
- Kántor Zoltán: A státustörvény: nemzetpolitika vagy a kisebbségvédelem új megközelítése. Magyar Kisebbség, 2002. 1.
- Kántor Zoltán: A státustörvény és nemzetpolitika. Elméleti szempontok. In: Uő.: Státustörvény: előzmények és következmények. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 18–28.
- Kende Péter: A kelet-európai kisnemzetek nyomorúsága (Ezredvégi mérleg). In: Uő.: A köztársaság törekeny rendje. Osiris, Budapest, 2000.
- Kis János: A kisebbségi kérdés az új világrendben. Beszélő, 2002. 4. szám.
- Kiss Tamás (szerk.): Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben. RMDSZ Ügyvezető Elnökség, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2004.
- Kovács Éva: Határmítoszok és helyi identitás-narratívák az osztrák–magyar határ mentén. Replika, 2002. 47–48.
- Losoncz Alpár: A nemzet mint értelmezés. Regio, 2002. 4.
- Losoncz Alpár: Szempontok a nemzeti kisebbség értelmezésének vázlatához. In: Uő.: Európa-dimenziók. Forum, Újvidék, 2002.
- Lőrincz Csaba – Németh Zsolt – Orbán Viktor – Rockenbauer Zoltán: Nemzetpolitika '88–98. Tanulmányok, publicisztikák, beszédek, interjúk. Budapest, 1998.
- Magyarics Tamás: A magyar külpolitika új helyzete. Magyar Szemle, 2004. 9–10.
- Majtényi Balázs: Hol húzódnak a kisebbségvédelem határai? Regio, 2004. 4.
- Markó Béla: Egy magyar–magyar egyetértés esélyeiről. Élet és Irodalom, 2004. 3. Heti Válasz, 2004. 3.

- Nagy Boldizsár: A szuverén határai. Fundamentum, 2003. 2.
- Nagy Boldizsár: Nemzet, állam, polgár. Élet és Irodalom, 2004. május 10., 19.
- O'Sullivan, John: A nemzetállam szerepe a kiterjesztett Európában. Polgári Szemle, 2005. 11.
- Öllös László: A jogok és az egyenlőség. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2003. 4.
- Öllös László: Emberi jogok – nemzeti jogok. Regio, 2003. 4.
- Öllös László: A Magyar Köztársaság Alkotmánya és a határon túli magyarok. Fundamentum, 2006. 3.
- Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995.
- Ríz Ádám: A kisebbségi magyar autonómiakoncepciók összehasonlítása. Korunk, 2000. 1.
- Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- Romsics Ignác – Szegedy Maszák Mihály (szerk.): Mi a magyar? Habsburg Történelmi Intézet – Rubicon Héz Bt., Budapest, 2005.
- Salat Levente: „Kínlódni ebben az országban...?” Sapientia könyvek. Scientia, Kolozsvár, 2002.
- Salat Levente: Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig. Az autentikus kisebbségi lét normatív alapjai. Korunk, Kolozsvár, 2003.
- Schöpflin György: A modern nemzet. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő – Gödöllő, 2003.
- Schöpflin György: Az identitás dilemmái. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2004.
- Szarka László: Variációk nemzetstratégiára. Magyar külpolitikai prioritások és kisebbségpolitikai pártprogramok 1989 után. In: Uő.: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Ister, Budapest, 1998. 247–261.
- Szarka László: A kisebbségi önkormányzatiság jelene és jövője Kelet-Közép-Európában. In: Uő.: Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Lucidus Kiadó, Budapest, 2004.
- Szesztay Ádám (szerk.): Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok. Lucidus, Budapest 2006.
- Tabajdi Csaba: A magyar demokratikus baloldal és a nemzeti kérdés. Vitaanyag. <http://www.jadat.hu/ta02.pdf>
- Törzsök Erika: A kelet-közép-európai régió demokratizálódásának esélyei és az autonómiatörekvések. In: Uő.: Kisebbségek változó világban. Kolozsvár, 2003. 83–89.